http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.4081251

Смутчак З.В.
доктор економічних наук, доцент,
завідувачка кафедри менеджменту, економіки та туризму,
Льотна академія Національного авіаційного університету
http://orcid.org/0000-0002-6079-9227

Ситник О.Ю.
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту, економіки та туризму
Льотна академія Національного авіаційного університету
http://orcid.org/0000-0001-5234-7792

ВДОСКОНАЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АНАЛІЗУ ТА РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНОГО РУХУ НАСЕЛЕННЯ

JEL Classification: J40, J60
SECTION «ECONOMICS»: Економіка.

Анотація. У статті акцентовано увагу на необхідності вдосконалення інформаційного забезпечення аналізу та регулювання міграційного руху. Зазначено головні джерела інформації про міграцію населення, наголошено на їх недоліках та обмеженнях використання. Авторами підкреслено на необхідності використання додаткових джерел інформації, враховуючи різновиди міграційних переміщень населення. Обґрунтовано необхідність налагодження сучасної системи збору інформації про мігрантів. Актуалізовано потребу введення обов'язкового страхування громадян України напередодні виїзду за межі держави.

Ключові слова: **міграція, міграційних рух, перепис населення, інформаційне забезпечення, облік, міграційна статистика**

Annotation. Migration of population and, in particular, seasonal and temporary labour trips of Ukrainian citizens are a complex and multifaceted socio-economic process. Their study should have a systematic approach, a comprehensive study that involves the collection, systematization, analysis and generalization of a large array of diverse social and economic information using various sources and methods.

The article focuses on the need to improve the information support of the analysis and regulation of migration. The main sources of information on population migration are indicated, their shortcomings and restrictions on use are emphasized.

Unfortunately, statistical accounting of even external migration processes and, in particular, persons who immigrate to Ukraine and emigrate for permanent residence to other countries and especially those who go for temporary seasonal work abroad, does not provide adequate reality of the data, significant errors are noted in most countries, even those with population registers. Studies have shown that the level of information support is insufficient to solve complex problems not only of migration, but also of socio-economic development, improvement of demographic and migration policy of the state. This is especially true in the context of reforming the economic system, which provides for the creation of a new modern system of social protection. The authors emphasize the need to use additional sources of information, taking into account the types of migratory movements. The necessity of establishing a modern system of collecting information about migrants is substantiated. The

need to introduce compulsory insurance of Ukrainian citizens on the eve of leaving the country has been raised.

Keywords: **migration, migratory movement, census, information support, accounting, migratory statistics**

Вступ.

Інформаційне забезпечення процесу регулювання міграцій населення в Україні нині є дуже актуальним завданням, оскільки виступає однією з основних умов успішної реалізації заходів міграційної політики держави. Адже ефективне регулювання міграційними процесам взагалі та трудовими міграційними потоками, зокрема, за умов євроінтеграції, мотивоване прийняття рішення не можливе без об'єктивного знання міграційної ситуації, сучасних тенденцій міграційного руху населення, стану справ на ринку праці та ролі, яку в цьому відіграє міграція. Такі знання та дані надає статистика міграцій населення. А міграційна статистика, як відомо, будується на основі відомостей про прописку (виписку) громадян. Тобто, кількісний аналіз здійснюється лише осіб, які оформили прописку або виписку як в межах держави, так і при виїзді за кордон. В іншому випадку факт зміни місця проживання статистикою не фіксується, якщо переселення фізичної особи при міграційному переміщенні взагалі і трудової міграції, зокрема, не супроводжується пропискою (випискою). І, навпаки, трудовий мігрант, чи будь-яка особа, що прописалася в іншому місці, але фактичного місця проживання не змінила, потрапляє до обліку як трудових так і в цілому міграційних потоків.

В роки перебування України в складі колишнього СРСР, в часи суворого паспортного режиму і обов'язкової прописки, як контрольно-фіскального, розподільчого та регулюючого механізму такі випадки не мали місця або були поодинокими. Інша річ нинішні умови: демократизація суспільного життя, реформа економіки, інтеграція країни до європейського простору серйозно похитнули засади прописки, як основного обмеження свободи пересування та територіальної зміни місця праці, а тому поставлене питання про доцільність її скасування. Зараз підприємства, фірми, організації як приватної, так і колективної, акціонерної, а також державної форми власності приймають на роботу спеціалістів, незважаючи на наявність в їхніх паспортах відповідних відміток про прописку, платна медична допомога теж надається без прописки. В багатьох випадках не прописка є передумовою володіння житлом, а навпаки купівля житла дає можливість отримати прописку [1, с. 8].

Вітчизняні та зарубіжні науковці, серед яких: М. Романюк, Е. Лібанова, О. Малиновська, В. Макар, І. Марков, О. Позняк, У. Садова та інші, досліджують міграцію в Україні, її причини, наслідки та можливості стабілізації. У той же час, детально розглядаючи міграційні процеси, без достатнього вивчення залишаються питання вдосконалення інформаційного забезпечення аналізу та регулювання міграційного руху.

Мета статті полягає у дослідженні основних аспектів вдосконалення інформаційного забезпечення аналізу та регулювання міграційного руху населення.

Результати дослідження.

Міграції населення і, зокрема, сезонні та трудові тимчасові закордонні поїздки українських громадян – це складний і багатогранний соціально-економічний процес. А тому їх вивчення має носити системний підхід, комплексне дослідження, яке передбачає збір, систематизацію, аналіз і узагальнення великого масиву різносторонньої соціальної і економічної інформації з допомогою різних джерел та методів.

Одним з головних джерел формування інформаційної бази про міграційні процеси є дані державної статистики, які дають можливість дослідити їх кількісні параметри (розмір, інтенсивність, раціональність і спрямованість міграційних потоків як до міської, так і сільської місцевості, а також окремих великих міст регіонів України в хронологічному і територіальному аспектах), їх якісні та просторові характеристики тощо. Головна вимога до статистичних даних полягає в тому, що ця інформація має бути достовірна, об'єктивна, спів ставна, просторово деталізована.

Головним джерелом інформації про міграції населення є перепис населення. В рекомендаціях ООН при проведенні переписів населення щодо збору необхідних характеристик і даних про міграційний рух населення передбачено п'ять основних вихідних даних:

1) місце теперішнього проживання особи;
2) місце знаходження під час перепису населення;
3) місце народження;
4) тривалість проживання в даному місці проживання;
5) попереднє місце проживання особи у вказаний період у минулому.

Стосовно повоєнних переписів населення в колишньому СРСР, то слід зазначити, що в ході проведення перепису населення в 1959 р. були введені два питання про місце проживання особи та про її місце знаходження під час перепису, що давало змогу одержати дані про постійне і наявне населення, його чисельність і структуру, але інформації про міграції населення ще не було. Такими джерелами інформації стали пізніше відомості про міграції, одержані під час переписів населення в 1970, 1979, 1989 і 2001 роках. Так, в ході проведення перепису населення в 1970 р. до вибіркового перепису, яким було охоплено четверту частину (біля 25 %) постійного населення вже було включено три питання, відповіді на які містили інформацію про міграційний рух населення. Це, зокрема питання:

1) про тривалість безперервного проживання в даному населеному пункті;
2) місце попереднього проживання (для тих, хто живе в даній місцевості менше двох років);
3) причина зміни попереднього проживання.

Проте, при переписі населення в 1979 р. у вибіркову програму перепису (охопленість переписом була, як і у 1970 р. – 25 відсотків) було лише включено питання щодо тривалості безпосереднього проживання особи в даному населеному пункті. Під час проведення перепису в 1989 р. відбулися дві зміни в програмах перепису, які стосувалися обліку міграційних переміщень населення – це питання про місце народження та тривалість проживання.

Програма Всеукраїнського перепису населення 2001 р. значно відрізнялася від попередніх програм, що було пов’язано з радикальними змінами соціально-економічної ситуації в країні. Статистики намагалися забезпечити можливість зіставлення нових даних з інформацією минулих переписів населення, але все ж таки більшість питань зазнала помітних редакційних змін, серед них: питання щодо громадянства респондентів, освіти, джерел засобів існування, місце проживання тощо.

Крім того, була збільшена кількість підказів у питаннях про мову та сімейний стан респондентів. Принципово новим у програмі перепису населення 2001 р. стало записування опитуваних по домогосподарствах (хоча і з виділенням сімей), а не по сім’ях, як раніше, та поява питання про становище у занятті, яке більше відповідало міжнародним вимогам. З програми Всеукраїнського перепису було вилучено питання про приналежність до суспільної групи. Незважаючи на певні розбіжності програмного змісту Всесоюзних та Всеукраїнського переписів населення, перелік позицій, які є цілком зіставними, дозволяє здійснювати комплексну характеристику динаміки основних соціально-демографічних процесів.

Очікується, що результати Всеукраїнського перепису населення стануть надійною базою для інформаційного забезпечення прогнозування і управління соціально-економічним розвитком України, включаючи планування та реалізацію бюджетного процесу, здійснення виваженої соціально-демографічної політики, регулювання міграційних процесів, наукових розробок.

Жителям України пропонується відповісти в цілому на 27 питань: родинні стосунки з особою, записаною першою у домогосподарстві; стать; дата народження, місце народження; громадянство; етнічне походження (національність) (на це питання респондент може відмовитися відповідати); сімейний стан (шлюб); освіта і навчання (наявне освіта; вчитеся чи в навчальному закладі; чи відвідує дитина дошкільний навчальний заклад); мовні ознаки (рідна мова; володієте чи українською мовою, інші мови, якими володієте); джерела засобів існування; зайнятість (чи була у вас оплачувана робота або прибуткове заняття за останні 12 місяців; ким ви є на основній роботі; ваша основна робота; місцезнаходження роботи); міграція (в якому населеному пункті ви проживаєте безперервно з дня народження; якщо «ні», вкажіть рік, з якого ви безперервно проживаєте в цьому населеному пункті); місце проживання за рік до перепису населення; проживали ви більше року в іншій країні (із зазначенням причин); скільки дітей ви народили (для жінок); житлові умови (тип житлового приміщення, розмір загальної площі житлового приміщення); кількість зайнятих домогосподарством житлових кімнат; тип володіння житловим приміщенням).

При дослідженні міграційних процесів дослідники стикаються не тільки зі складність самого об'єкту вивчення, але й з дефіцитом інформації, відносною складністю отримання, все ще слабою розробленістю суворих (чітких) кількісних методів виміру та аналізу як самих міграційних процесів, так і їх факторів та наслідків. Існуючий поточний облік переміни місця проживання, на основі якого ми отримуємо відомості про міграційний рух населення по суті призначений для інших цілей і ґрунтується на інших принципах. А інформація, яку ми одержуємо із матеріалів переписів населення є вкрай обмеженою. Важливим джерелом статистичних даних по 1987 р. включно був щорічний звіт про інтенсивність і спрямованість потоків мігрантів із міських і сільських поселень України за територіальною рухливістю населення (форма № 1) та територіальному розподілі за статтю і віком (форма № 2), де вказувались райони прибуття і вибуття, кількість вибулих і прибулих, а також розподіл мігрантів у віці 16 років і старше за освітою і сімейним станом. Проте, форми вказаної вище звітності враховували лише територіальні переміщення міського і сільського населення, які пов'язані із зміною місць постійного проживання.

Принагідно зазначити, що статистичні дані щодо місця народження та тривалості проживання характеризують лише підсумок міграційних переміщень населення, які здійснені протягом тривалого проміжку часу. Однак на їх основі неможливо визначити дійсний обсяг міграційного руху населення через неврахування зворотних міграцій та осіб, що померли до перепису після переїзду. Треба враховувати й те, що окремі категорії населення (військовослужбовці, а також члени їх сімей) багато раз змінюють місце проживання.

Однак, як зазначають фахівці, основним недоліком програми колишніх всесоюзних переписів населення у сфері збору інформації про міграції населення була неможливість спів ставити мігрантів і корінне населення за переважною більшістю соціально-демографічних характеристик, оскільки «перепис населення давав відомості не про кількісний і якісний склад мігрантів, а про склад осіб, що мігрували в минулому та за їх станом в момент перепису» [2, с. 147].

До міграційної статистики можна висловити й інші претензії. Система, що була призначена відстежувати «перерозподіл трудових ресурсів» на просторах СРСР, виявилася багато в чому непридатною для аналізу пересування населення між новими незалежними державами. Так, наприклад, оскільки для СРСР переміщення людей як між окремими республіками, так і областями всередині них були однозначно внутрішніми міграціями, основні соціально-демографічні характеристики мігрантів – розподіл за статтю, віком, освітою, підраховувались загалом для всього мігруючого населення. З'ясувати їх окремо для мігрантів, які переміщалися між Україною та іншими радянськими республіками, неможливо. Цей недолік був виправлений лише в 1995 р., коли вперше були введені таблиці нової державної статистичної звітності, які дозволяють проаналізувати вікову та освітню структуру зовнішніх мігрантів.

На жаль, у зв'язку з суттєвими змінами у статистичній звітності, які, як уже зазначалось, набагато розширили наше уявлення про міждержавну міграцію, з 1995 р. втрачена форма звітності щодо розподілу міграцій населення України за регіонами Російської Федерації. Як відомо, раніше розподіл за регіонами, з відповідними кількісними і основними якісними характеристиками, дозволяв більш повно зробити відповідні висновки щодо характеру міграції. Так, основна маса осіб з України, які виїздили до Росії в попередні роки, прямувала до західного Сибіру і Далекого Сходу, перш за все до Тюменської та Магаданської областей, Сахаліну та Приморського краю. Щодо них була очевидною трудова мотивація міграції, а також відносно тимчасовий (3 – 5 років) її характер. Підтвердженням є те, що приплив репатріантів в перші роки незалежності України особливо масовим був саме з цих регіонів Росії. Повернутися на батьківщину поспішали перш за все люди, які своє перебування за її межами розглядали як тимчасове працевлаштування. В подальшому, коли з 1993 р. відбувається зміна вектора міграції на протилежний, Західний Сибір і Далекий Схід знову відіграють помітну роль в українсько-російських міграціях. Саме туди виїздить велика кількість жителів України.

Разом з тим, поглиблений аналіз проблем постійної, сезонної та трудової маятникової міграції пов'язаний з деякими труднощами і, в першу чергу, з одержанням достовірних оперативних даних про кількісні і якісні характеристики осіб, котрі беруть участь в щоденних трудових поїздках. В

цьому аспекті слід відмітити, що кількісна характеристика таких осіб, наприклад по Карпатському регіону, частково знайшла своє відображення в одноразовому звіті форми № 1-а міграція «Звіт про чисельність працівників за місцем роботи і місцем проживання на 01.07.1981 р. (по Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській і Чернівецькій областях)», що була затверджена ЦСУ колишнього СРСР у 1981 р. [159, с. 86]. В цьому звіті крім відомостей про чисельність працівників чоловічої і жіночої статі за місцем роботи і місцем проживання, як в цілому по вищеназваним областях, а також зведених даних в цілому по містах, селищах міського типу і сільській місцевості, окремо були виділені аналогічні дані як по обласних центрах (Львів, Івано-Франківськ, Чернівці, Ужгород), так і по середніх та окремих малих містах Карпатського регіону і, зокрема, у Львівській області – по Бориславу, Дрогобичу, Самбору, Стрию, Трускавцю, Червонограду, в Івано-Франківській – по Калушу, Коломиї, Яремчі, в Закарпатській – по Мукачеву. Це дозволило значно збільшити інформаційну базу дослідження трудових маятникових міграцій в областях українських Карпат.

Якщо річні звіти стосовно міграцій населення по 1987 р. включно розроблялись вручну, то починаючи з 1988 р. дані про міграційний рух населення почали оброблятись автоматизовано за єдиною програмою по всіх республіках колишнього СРСР. Збір даних про міграційні процеси населення України здійснювався за цією програмою включно по 1994 р. Кількість форм статистичної звітності про міграційний рух за цей період зросла. Враховуватись став:

- міграційний рух за потоками (всередині областей, між областями та між республіками),
- розподіл мігрантів в працездатному віці за статтю по областях і обласних центрах,
- кількість прибулих в міські поселення із сільської місцевості,
- вказувалась також статево-вікова структура мігрантів по областях і містах з населенням понад 100 тис. осіб,
- освітній рівень та сімейний стан мігрантів у віці 16 років і старше,
- наводились загальні дані про міграцію за кордон та «СРСР без вказання республік і областей» (до цієї групи входили призвані на строкову військову службу або звільнені з неї та вибулі-прибулі з місць позбавлення волі).

Недоліком цієї програми було те, що в ній не можна було виявити скільки осіб того чи іншого етнічного походження прибули з певної країни. За цією програмою можна було встановити лише загальну кількість осіб за національним складом, які прибули в регіони України з країни СНД – колишніх союзних республік. У 1993 р. вперше Міністерством статистики України була введена форма МО6 «Міграція населення за окремими країнами та національностями мігрантів».

Починаючи з 1995 р. була встановлена і затверджена Мінстатом України нова програма державної статистичної звітності по міграційному руху населення. Кількість форм за якими вівся міграційний облік населення збільшилась до 34. Так, зокрема, були введені нові форми звітності щодо розподілу мігрантів за потоками (внутрішньорегіональні, міжрегіональні та міждержавні), за країнами прибуття, вибуття, за громадянством, статтю та національністю, віком, розподіл мігрантів за причинами переїзду та строком перебування, розподіл громадян України за віковими групами, рівнем освіти та причинами переїзду в країни СНД, Балтії та далекого зарубіжжя, а також ряд інших форм. Тобто з 1995 р. дані щодо міграційних процесів аналізувались за власною українською програмою обробки статистичних даних міграцій населення.

Протягом 1995 – 1998 рр. державними статистичними органами України застосовувались нові форми первинного обліку та статистичної звітності щодо міграцій населення і, зокрема, зовнішніх міграційних потоків, які містять набагато більше характеристик їх кількісного та якісного складу. Зазначення в облікових картках вибулих і прибулих осіб їх місця народження, дає можливість одержати дані про розподіл мігрантів за цим показником. Він підтверджує тезу про репатріацію оскільки народжені в Україні складають більше половини серед тих, що іммігрували в Україну з країн СНД та Балтії. Серед вибулих до вищезазначених країн їх значно менше.

Розподіл мігрантів за громадянством, який теж був введений з 1995 р., частково засвідчував репатріацію. Так, серед прибулих в Україну з СНД та Балтії громадяни України становили більше третини, головним чином завдяки трудовим мігрантам, що виїжджали в середньострокові та довгострокові трудові поїздки у віддалені регіони Російської Федерації.

Привертає увагу і та особливість, що біля 25 відсотків іммігрантів зазначали відсутність у них громадянства, а ще майже чверть його не вказали. Останнє найчастіше пояснюється не тільки статусом апатрида (особи без громадянства), а бажанням змінити громадянство, що найбільш характерно для репатріантів. Характерно, що серед вибулих з України на постійне місце проживання до інших країн осіб без громадянства лише 10 відсотків, значно менше серед емігрантів і таких, які громадянства не вказали (1,5 відсотка).

Щодо етнічного складу мігрантів, то дана програма дозволяла вже простежити не тільки загальну кількість іммігрантів певного етнічного походження, що прибули в Україну, але й подавала дані про осіб тієї чи іншої національності, що прибули в області України з інших держав. Безперечно, це значно збагатило інформаційну базу щодо міграційного руху населення, а звідси – дозволило більш обґрунтовано визначити заходи по його регулюванню. Попри це зараз в країні немає таких даних, особливо по особах з невизначеним статусом, нелегальних мігрантах. Але ті дані, які є у розпорядженні державних статистичних органів, в цілому вірно відображають тенденції, що притаманні нинішнім міграційним процесам в Україні. Більше того, попри певні неточності та недоліки офіційна міграційна статистика залишається основним джерелом досліджень міграційних процесів.

В той же час потреба в удосконаленні обліку міграційного руху населення продовжує існувати, і це в першу чергу стосується організації та налагодження системи обліку трудових міграцій населення (маятникових, сезонних, вахтових) як усередині країни, так і, особливо, при здійсненні громадянами України трудових міграційних поїздок на тимчасові роботи за кордон. Разом з тим, аналіз, дослідження, характеристика міграційних процесів ускладнюється деякою неточністю статистичних матеріалів. Незважаючи на те, що облік міграційного руху населення останнім часом значно поліпшився, окремі дані про міграційні процеси все ж треба оцінювати як орієнтовані.

Достовірність матеріалів щодо всіх видів та потоків міграційного руху населення залежить від удосконалення як організації обліку, так і обробки одержаних даних. На повноту і точність даних міграційного обліку значною мірою впливає несвоєчасна реєстрація. Під час визначення міграційної рухливості населення за формою МО2, на відміну від форми МО1, частка тих, що не включені до розробки даних, в окремі роки перевищувала 13 відсотків. Логічно буде припустити, що облік вибулих є досконалішим порівняно з даними про прибулих [3, с. 102-103].

Характерною складністю при дослідженні міграційних процесів є існування великого дефіциту на статистичну інформацію стосовно як внутрішніх, так і зовнішніх мігрантів. Причиною цього є як сама природа і особливості міграційних процесів, частина яких приховується, так і дещо обмежена кількість показників та статистичних форм з питань міграції у державній статистиці. В Україні поки-що не налагоджено загальнодержавної інформаційної системи, яка б давала можливість отримувати безпосередні дані по всіх показниках зовнішніх мігрантів (іммігрантів та емігрантів) за такими показниками, як професія, країна попереднього проживання, громадянство, країна спрямування, етнічне походження, рідна мова тощо.

Реальний стан справ засвідчує, що часто статистика не співпадає з дійсними даними по міграціях населення. Наприклад, статистичні дані про кількість іммігрантів із країн СНД та Балтії є явно заниженими. Справа у тому, що колишні громадяни СРСР дуже неохоче реєструють своє перебування в Україні. Питання пов’язані з обліком мігрантів із країн СНД як в Україні, так і в цих же країнах є вкрай заплутані. Справа в тому, що багато з них ще не пройнялися свідомістю того, що вони проживають на пострадянському просторі в окремих незалежних державах.

Мігранти вільно перетинають «прозорі» кордони цих держав, дуже часто не реєструються в органах внутрішніх справ, зважаючи на відсутність для них мовних перешкод та на їх адаптованість до умов життя громадян країни в’їзду, наявності певних знайомств та інше. Тому важко точно визначити скільки в тій чи іншій країні СНД знаходиться тимчасових трудових мігрантів із інших країн СНД та тих, хто претендує на постійне проживання, а також постійно працюючих тут середньострокових та довгострокових трудових мігрантів, які належним чином не зареєстровані в органах державної влади країни-реципієнта.

Саме цим можна пояснити деякий різнобій у даних, які наводять державні інституції та статистичні органи і експерти. Причому одні джерела дають дані за іммігрантами, що постійно

проживають і офіційно зареєстровані в країні, інші – за тимчасово працюючими, треті за експертними оцінками фактичної кількості легальних і нелегальних мігрантів.

Згідно із офіційною статистикою, з 1 квітня 2014 року по 17 липня 2018 року в Росію емігрували 996,4 тисячі українців, які постійно жили в Донецькій і Луганській областях. Росія веде проти нас війну, але все одно три мільйони українців живуть у РФ. Тобто майже кожен 12-й українець зараз у Росії.

В Україні ще не налагоджена сучасна система збору інформації про мігрантів. В справі удосконалення обліку зовнішніх міграційних переміщень населення стосовно тих, хто в'їжджає (іммігрантів) та виїжджає (емігрантів) на постійне проживання до інших країн далі всіх інших відомств, що займаються міграцією, просунулися вперед прикордонники в контексті модернізації інтегрованої міжвідомчої автоматизованої системи обміну інформацією з питань контролю осіб, транспортних засобів і вантажів, які перетинають державний кордон запроваджено систему «Аркан». Розпочато підключення нових суб'єктів: Адміністрації Президента України, Міністерства фінансів України, Національного антикорупційного бюро, Генеральної прокуратури України.

Зазначимо, що робота системи «Аркан», за допомогою якої здійснюється, в тому числі, контроль за перетином громадянами лінії розмежування на Донбасі, поки що принесла більше плутанини, ніж користі. У деяких регіонах співробітники Управління праці та соціального захисту населення не розуміють, що робити зі списками переселенців-пенсіонерів, отриманими з «Аркана». Крім того, немає ніякого роз'яснення про те, як працювати з системою і як можна оскаржити рішення.

За умов інтеграції України до європейського простору вплив зовнішньої міграції на зайнятість населення здійснюється передусім через зміну пропозицій робочої сили в регіонах України і стану попиту на неї в сусідніх державах та інших приймаючих країнах (країнах-реципієнтах) міжнародна міграція відбивається і на етнічному складі населення окремих регіонів через повернення в місця історичного проживання депортованих народів, еміграція значної кількості населення єврейської національності, передусім з великих міст України до Ізраїлю, а також сприяє формуванню загального соціального середовища.

На жаль, статистичний облік навіть зовнішніх міграційних процесів і, зокрема, осіб, які іммігрують в Україну та емігрують на постійне проживання до інших країн і особливо тих, що виїжджають на тимчасові сезонні роботи за кордон, не дає адекватних реальності даних, суттєві похибки відзначаються в більшості країн, навіть тих, де діють регістри населення [4, с. 77]. Дослідження показали, що рівень інформаційного забезпечення є недостатнім для розв'язання складних проблем не лише міграції населення, а й соціально-економічного розвитку, удосконалення демографічної та міграційної політики держави. Це особливо актуально за умов реформування економічної системи, яка передбачає створення нової сучасної системи соціального захисту.

Введення державного реєстру населення в Україні викликане також особливостями теперішньої економічної реформи, що призвела до різкого зниження життєвого рівня переважної більшості населення, високого рівня безробіття, загрозливих явищ процесу депопуляції, значному відтоку населення за межі країни. На нашу думку, основними принципами побудови та ведення державного реєстру населення мають бути: спадковість, функціональна повнота; захищеність; орієнтованість на комп'ютерне ведення. Стосовно сутності, то в широкому розумінні державний реєстр населення являє собою систему збору та обробки даних з метою отримання інформації, необхідної для реалізації заходів соціально-економічної, демографічної та міграційної політики держави, а також екологічних та інших заходів щодо охорони здоров'я, праці, материнства і дитинства, в галузі освіти і культури, житловому забезпеченні, сфері торгівлі, послуг, рекреаційного забезпечення, розробки демографічних прогнозів, управління міграційними процесами.

Носієм інформації у системі державного реєстру населення є особиста регістраційна карта, що заповнюється на кожного громадянина країни і ведеться впродовж усього його життя. В особистому реєстрі доцільно буде відобразити наступні основні блоки інформації про кожну особу: демографічний; територіальний; освітньо-професійний; трудова діяльність; прибутки; витрати; забезпеченість житлом; стан здоров'я, а також інші окремі ознаки та характеристики особистості. Обов'язковою умовою повинно бути також те, що в реєстрі повинні регулярно фіксуватись зміни в ознаках кожної особи.

Необхідність пошуків нових підходів до вдосконалення існуючої системи обліку міграційного руху населення за нинішніх умов тим більше актуальна, оскільки перспектива скасування інституту прописки в Україні в найближчому часі вже досить реальна. Внесений до Верховної Ради законопроект про скасування прописки передбачає, що реєстрація стає добровільною і може здійснюватися в режимі онлайн. Тому спеціалісти підкреслюють, що «відмовившись від «статистики прописки» з усіма притаманними їй вадами необхідно натомість створити систему обліку, яка б не втратила забезпечену обов'язковістю прописки повноту та точність» [1, с. 13; 5].

Крім статистичних джерел при вивченні питань, що пов'язані з міграційним рухом населення і, зокрема, трудовою міграцією можна також використовувати матеріали відділів кадрів підприємств, фірм та організацій, дані транспортної статистики, інформаційні матеріали, які опубліковані в працях як українських так і зарубіжних вчених, а також анкетні обстеження і опитування трудових мігрантів та домогосподарств. Як зазначає О.У. Хомра «при поглибленому вивченні міграції слід застосовувати дані усіх джерел, добиваючись їх співставності та ідентичності шляхом перерахунків. Дані, що отримані на основі поточного обліку і переписів населення, без відповідних перерахунків, особливо у випадках не ідентичності тлумачення їх кількісних і якісних ознак, неспівставимі» [6, с. 70].

Проте державними органами статистики як в центрі, так і в регіонах далеко не повністю використовується інформація, що міститься у відривних талонах листків статистичного обліку прибуття (вибуття). Особливо важливо проводити підбиття підсумків всіх форм обліку міграцій населення не лише на рівні регіонів, а й по великих та середніх містах.

Слід виділяти великі міста України як окремі території прибуття (вибуття) населення при розробці форми «Розподіл мігрантів мігрантів за територіями прибуття (вибуття)», доповнити форму «Розподіл мігрантів за статтю та віком» відомостями про віковий склад учбових та шлюбних мігрантів і переселенців із зон радіоактивного забруднення, публікувати дані про розподіл мігрантів за рівнем освіти не лише для загальної кількості осіб віком 16 років і старше, але й для вікових груп 16–24, 25–29 років і старше та окремо для внутрішньо регіональної, міжрегіональної і зовнішньої міграції. До програми розробки матеріалів поточного обліку міграційних переміщень слід включати питання професійної структури мігрантів [7, с. 22].

Величезне значення для оцінки та прогнозування соціально-економічного розвитку нашої держави, глибокого і комплексного вивчення питань демографічного стану України, визначення впливу суспільно-політичних змін, що відбулися в останні роки на рівень та умови життя населення, матиме Всеукраїнський перепис населення.

Останній перепис населення України проводили ще 19 років тому, у 2001-му. Майже весь цей час уряд планував новий перепис. Однак його постійно переносили з різних причин – від фінансових до політичних. Значну зацікавленість до перепису 2020 року проявляють державні інституції, урядові структури, демографи та міграціознавці. І це не випадково, адже «досягнення поставленої цілі передусім залежить від зваженості та ґрунтовності розроблення програми перепису населення, яка є основним і визначальним його документом» [8, с. 86].

Враховуючи недостатню достовірність поточного обліку міграційних переміщень населення слід підвищити вимоги до розробки програми другого перепису населення від часу державної незалежності України, зокрема на предмет включення питань, що мають забезпечити статистичний матеріал, необхідний для вивчення міграційних процесів і, зокрема, трудових міграційних потоків та до визначення переліку таблиць (з розподілом людей за тією чи іншою сукупністю ознак), які слід включити до програми розробки матеріалів перепису. Оптимальною була б постановка питання про місце проживання за два роки до перепису з обов'язковим включенням його до програми суцільного перепису.

Відомості про національний склад населення у поєднанні з відповідями на інші запитання програми перепису покликані відобразити об'єктивну соціально-демографічну ситуацію по кожній національності та етнічній групі, що проживає на території України. Дані щодо рідної мови, інших мов, якими вільно володіють громадяни України, дадуть змогу з'ясувати ступені поширення державної української мови та використання інших мов. Нове запитання про громадянство введено

до програми перепису у відповідності до прийнятих у більшості країн близького зарубіжжя законів про громадянство і у зв'язку з необхідністю отримати дані стосовно чисельності та інших демографічних характеристик громадян України і підданих інших держав, які постійно чи тимчасово перебувають у нашій країні, а також визначення кількісного складу осіб без громадянства.

Запланований Всеукраїнський перепис скоріше за все не охопить анексований Крим і частину Донбасу, яку не контролює уряд. Пробний перепис населення в Україні стане підготовчим етапом до великого перепису по всій Україні. Проектом програми пробного перепису населення передбачається також вивчення питань міграції населення. Отримання цих даних має виключне значення в умовах розширення потоку мігрантів і відповідає нагальній необхідності розроблення державного механізму регулювання зовнішньої міграції, в тому числі і трудової [8, с. 70]. Розподіл зайнятого населення відповідно до заняття за місцем роботи є найважливішою характеристикою ринку робочої сили, критерієм структурної реорганізації економіки, мірилом обсягів та визначником профілю підготовки кваліфікованих кадрів.

Проте слід констатувати, що під час пробного перепису бажано проводити опитування таких категорій населення, як військовослужбовці строкової служби, ув'язнені. Методика обліку цих категорій населення, нарівні із студентами, трудовими і нелегальними мігрантами, біженцями потребує подальшого доопрацювання. У проведенні програми вибіркового перепису (кожне четверте житлове приміщення) не тільки збережено запитання про тривалість проживання у даному населеному пункті, але й значно розширено та конкретизовано його.

Так, зокрема, для особи яка не проживає з дня народження безперервно в даному населеному пункті і змінила своє місце проживання за період з 2007 по 2017 рр. слід вказати:

а) рік, з якого безперервно проживає в цьому населеному пункті

б) місце попереднього проживання (назва держави, області, міста);

в) з якого населеного пункту прибула (міського, сільського).

Безсумнівно, це значно розширить інформаційну базу про міграційні процеси, сприятиме їх врегулюванню. Всі прямі запитання про міграцію мають різноманітні складності і дають лише приблизні оцінки, особливо при вибірковому використанні. Однак питання відносно місця проживання на фіксовану дату в минулому вважається одним з найкращих прямих питань про міграцію. Оскільки забезпечує облік загального числа мігрантів, які дожили до відповідного періоду (року перепису).

З іншого боку, інформація про «період прибуття» та «тривалість проживання» для респондентів, які вказують час прибуття і тривалість проживання менше одного року, дає оцінку і підсумок річної міграції. Таким чином, кожний з цих двох питань може використовуватись для оцінки міграційного потоку, а також для одержання даних загального числа мігрантів. Коли вони комбінуються із статистикою про місце народження і про попереднє місце проживання, то можуть бути виміряні міграційні когорти і міграційні потоки.

Дійсно комбінована класифікація тривалості проживання і року прибуття за місцем народження та попереднім місцем проживання дає корисну інформацію при вивченні просторового та часового аспектів міграції. Проте слід підкреслити, що більш повну картину міграційних процесів можна отримати при ретроспективному дослідженні історії міграцій респондентів. Дослідження причин і методів міграційних переміщень, в тому числі зможе визначити конкретних вимушено переміщених осіб та біженців.

Проведення пробного перепису населення дасть змогу сформувати технології, відпрацювати інструменти та методи проведення Всеукраїнського перепису населення; оновити інструменти проведення такого перепису, зокрема протестувати використання під час перепису планшетів та ноутбуків, щоб прискорити внесення статистичної інформації та її обробку.

З переписом населення тісно пов'язано питання вдосконалення поточного обліку міграцій населення держави. Щодо поточного обліку міграцій населення в Україні, то він проводиться шляхом реєстрації прибуттів і вибуттів осіб, які здійснюють міграційні переміщення, пов'язані із зміною постійного місця проживання.

Слід зазначити, що основним джерелом інформації щодо міграційної рухливості населення тривалий час були талони статистичного обліку до листків прибуття та вибуття. У цих талонах,

крім відомостей нестатистичного характеру (прізвище, ім'я, по батькові), фіксувалися: дата і місце народження, стать, національність, громадянство, звідки і куди мігрує (для вибулих також – звідки і коли прибув до місцевості, з якої нині вибуває, для прибулих – з якого року проживав в місцевості, з якої прибув), причина переїзду, строк, на який вибуває (прибуває), зайнятість до виїзду, освіта, вчений ступінь, сімейний стан, відомості про дітей, що переїздять разом із даною особою (на осіб віком до 16 років листки прибуття та вибуття заповнюються лише в тому разі, коли ці особи переїжджають без батьків), дата заповнення облікового листка.

Постанова Кабінету Міністрів України від 28 липня 2004 р. № 985 (яка також наразі втратила чинність) значно спрощувала попередні зразки документів, необхідних для реєстрації місця проживання в Україні. Безумовно, окремі вилучення слід визнати допустимими. Це, зокрема, зняття питання про причини переїзду та строки перебування, отримання достовірної інформації про які вкрай проблематичне. Також виправданим є вилучення із талону фіксації зайнятості до виїзду, оскільки такі відомості не розроблялися вітчизняною статистикою і втрата даної графи в талоні не породить додаткових проблем у сфері дослідження міграцій.

Однак неприпустимою видається відмова від фіксації рівня освіти мігрантів. Міграційні переміщення, залучаючи зазвичай високоосвічених людей, є одним з основних чинників динаміки рівня освіти, і без наукової оцінки впливу міграцій на освітній потенціал неможливо робити будь-які висновки щодо розвитку останнього. В період існування СРСР Україна втрачала освітній потенціал навіть за додатного сальдо міграцій (тобто, хоча загальна кількість прибулих перевищувала чисельність вибулих, щодо осіб з вищою освітою співвідношення було оберненим). За період між двома останніми переписами населення (1989–2001 рр.) рівень освіти молоді в Україні зменшився, не дивлячись на зростання обсягів випуску студентів вищими навчальними закладами. Це явище вочевидь пов'язане з відтоком освіченої молоді за кордон.

Відсутність інформації щодо розподілу мігрантів за рівнем освіти практично унеможливлює оцінку міграційних чинників зміни освітнього потенціалу. Це ускладнює проблему формування державної політики щодо регулювання міграцій та запобігання «відтоку мізків». Адже ефективність відповідних заходів буде досягнута лише за умови, якщо їх розробка та впровадження спиратиметься на потужну аналітичну базу досліджень у даній сфері, які, в свою чергу, потребують адекватного інформаційного забезпечення [9].

До прогалин міграційної статистики слід також віднести відсутність інформації про професійно-кваліфікаційний склад мігрантів, їх зайнятість до виїзду, причини переїзду. Щоправда вітчизняна статистика здійснювала (і продовжує здійснювати) розробку відомостей про причини переїзду, що містяться в талонах статистичного обліку старого зразка.

Однак, як зазначали науковці ще за радянських часів «...навряд чи прийняте формулювання питання та передбачуваних відповідей дає можливість для отримання чітких відповідей відносно причин, що спонукають до зміни постійного місця проживання, а з іншого боку, через те, що переселення обумовлене комплексом причин, навряд чи можливий їх детальний перелік у такому лаконічному документі» [10]. При цьому досить високою є ймовірність не лише неправильного визначення, але й свідомого приховування справжніх причин зміни місця проживання. Так, дані розробки матеріалів поточного обліку міграцій населення показують, що значна кількість переїздів викликана родинними обставинами. Але ж зрозуміло, що, наприклад, молодята – жителі різних поселень мають вибір між двома місцями проживання, вирішальний вплив на який мають територіальні відмінності рівня життя та можливостей зайнятості і заробітку. Світовий досвід свідчить, що один із різновидів родинних обставин – «возз'єднання сімей» часто є «причиною» переїзду з бідніших країн до більш заможних, тоді як зворотна ситуація трапляється дуже рідко. Абсолютно зрозуміло, що це «возз'єднання» є лише способом спрощення здійснення переїзду, викликаного зовсім іншими причинами [11].

Стосовно міждержавних міграційних переміщень населення то, ймовірно, що визначити та отримати достовірну інформацію про кількісні і якісні характеристики зовнішніх міграцій дужу ускладнюється, оскільки вони включають законну (легальну), незаконну (нелегальну) міграцію та вимушених переселенців і біженців. Міжнародним мігрантом вважається особа, яка змінює країну свого місця проживання. Причому короткострокові мігранти визначаються як особи, які прибува-

ють до країни, що не є їх країною постійного проживання строком по меншій мірі 3 місяці, але менше одного року, за винятком випадків прибуття в цю країну з метою відпочинку, проведення відпустки, відвідування друзів і родичів, а також в справах лікування чи релігійного паломництва. Довгостроковий мігрант вже визначається як особа, котра прибуває в країну, яка не вважається країною її постійного проживання строком не менше одного року. Дана міжнародна класифікація зовнішніх мігрантів особливо актуалізується за нинішніх тенденцій міграційного руху населення при якій має місце значне збільшення обсягів еміграції і, особливо, стрімкому зростанні закордонних трудових поїздок українських громадян.

Проте оцінити обсяги, інтенсивність та спрямованість зовнішніх трудових міграційних потоків як в цілому по Україні, так і в розрізі її регіонів практично неможливо через відсутність такого обліку [12, с. 200]. Більше того, за твердженням спеціалістів очікувати налагодження статистичного обліку виїжджаючих на роботу за кордон з України в найближчій перспективі не приходиться [13, с. 131]. Скасовано статистичні форми № 1-ТМ (трудова міграція) «Звіт про чисельність та склад громадян України, які тимчасово працюють за кордоном»; № 2-ТМ (трудова міграція) «Звіт підприємств, організацій, установ про чисельність та склад іноземців, які тимчасово працюють в Україні»; № 3-ТМ (трудова міграція) «Звіт про чисельність та склад іноземців, які тимчасово працюють в Україні», що подавали підприємства до служби зайнятості двічі на рік.

Відмітимо, що для оцінки міграційної статистики України важливим видається її відповідність міжнародним практикам та рекомендаціям, виробленим ООН, її спеціалізованими підрозділами, іншими міжнародними організаціями, зокрема, європейською статистичною агенцією Євростат. Для демографічного щорічника ООН дані щодо міграції збираються за допомогою анкет, які розсилаються урядам країн-членів. Інструментом збору даних щодо потоків мігрантів є анкета «Міжнародна міграція та подорожування» [14], дані щодо когорт мігрантів у складі населення забезпечуються за результатами перепису [15]. Порівняння змісту анкет із наявними в Україні даними про міграційні потоки засвідчує, що інформація, яка збирається в Україні, вужча, ніж та, що запитується ООН. Що ж до когорт мігрантів, вона є вкрай застарілою, адже її джерелом є перепис 2001 р. Спільні для Євросоюзу правила міграційної статистики були встановлені 2007 р. у Регламенті № 862/2007 [16].

Офіційні дані про зовнішню трудову міграцію серйозно недооцінюють навіть легальну міграцію, в чому можна впевнитись, ознайомившись з дозволами на роботу, виданими приймаючими сторонами. Щодо нелегальної міграції, то вона є ще набагато більшою. Принагідно зазначити, що значні обсяги зовнішніх переміщень (щомісяця кордон України перетинають до 2,5–3,0 млн. іноземців, а більше 200 тис. іноземних громадян в'їздять в Україну з відповідною реєстрацією національних документів і у спрощеному порядку) слід розглядати крізь призму кримінального і криміногенно-економічного напруження. До того ж, зовнішні переміщення громадян України, трудова орієнтація яких під виглядом «туристів» у світі загальновідома, розглядаються як нелегальні канали міждержавного перегрупування робочої сили. А тому досконалий облік міждержавних переміщень і контроль діяльності згаданих контингентів іноземців і громадян України є вкрай необхідним [17, с. 74].

Також зауважимо, що українці, які працюють за кордоном, не отримують страховий стаж роботи на батьківщині, та не зможуть розраховувати на достойну пенсію. Люди, яким більше 35 років, це дуже добре розуміють. Що їм можна робити в цій ситуації? Сплачувати гроші до пенсійного фонду, як пропонує міністр Соціальної політики України. Так, це може бути виходом, але проблема полягає в іншому – українці не вірять своїй державі. При цьому ринок трудових мігрантів – самий недооцінений ринок в Україні, який завдяки перерахуванням грошей додому формує 10% і більше ВВП країни. В людей є гроші, зароблені за кордоном і вони можуть вкладати їх у свої майбутні пенсії. Потрібно тільки достукатися до них та стимулювати до дії. Наголосимо, що ринок міжнародного працевлаштування України зараз істотно змінюється. Компанії – посередники, які працюють на ньому легально, вже не беруть з українців гроші за працевлаштування.

Тобто для пошукачів роботи вакансії згодом будуть безкоштовні, а посередники отримуватимуть гроші з працедавців, які шукають собі персонал. З одного боку, це нанесе удару по шахраям, які беруть гроші за працевлаштування і потім не забезпечують людей роботою. Але з іншого боку, найближчим часом з'явиться велика потреба у страхуванні відповідальності громадян або бізнесу

за невиконані зобов'язання. Безкоштовність послуг призведе до збільшення випадків непорядної поведінки з боку громадян України – трудових мігрантів, які отримавши безкоштовно послуги у вигляді готових документів, відмовляться їхати до узгодженого роботодавця.

Страховикам потрібно серйозно підходити до вивчення явища трудової міграції, формувати та змінювати відношення громадян до ринку страхування, а страховикам до громадян. Ринок трудової міграції українців – це не тільки великий у грошовому вимірі ринок, але й можливість задовольнити намагання мільйонів українців вирішити питання зі своїм пенсійним забезпеченням. Крім того, страхування відповідальності громадян за невиконання своїх зобов'язань перед роботодавцями відкриває можливості для партнерства між компаніями – посередниками у міжнародному працевлаштуванні та страховими компаніями.

Висновки

Ось чому, на нашу думку, зараз особливо актуальним є введення обов'язкового страхування громадян України напередодні виїзду за межі держави, що дозволить налагодити облік виїзду громадян за кордон, в тому числі і на сезонні та тимчасові роботи, якого в державі не існує. Запровадження досконалої інформаційної бази та чітка організація вітчизняної системи обліку міграційних процесів як усередині країни, так і зовнішніх трудових міграційних переміщень населення має значною мірою сприяти успішній реалізації заходів активної міграційної політики держави по врегулюванню міграційного руху населення країни та за її межами, *що і визначає перспективи подальших досліджень*.

Список використаних джерел

1. Малиновська О.А. Внутрішня міграція та тимчасові переміщення в Україні в умовах політичних та соціально-економічних загроз Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. № 17, Серія «Соціальна політика». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old2.niss.gov.ua/articles/1888/

2. Волков А.Г. Об изучении миграции при переписи населения // Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов. – М.: Статистика, 1970. – С. 143–150

3. Мішура С.Ю. Регіональні особливості вікового складу мігрантів у сільській місцевості України: матеріали наук. конф. «Демографічна ситуація в Україні». – Ч.1. – Київ, 1993. – С. 102–104

4. Лібанова Е. Вплив зовнішньої міграції на соціально-економічний розвиток України // Економіка України. – 1993. – № 8. – С. 76–80

5. Малиновська О.А. Міграційна статистика та шляхи її удосконалення. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. № 12, Серія «Соціальна політика». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old2.niss.gov.ua/articles/1694/

6. Хомра А.У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования. – К.: Наукова думка, 1979. – 146 с.

7. Позняк О. До проблем інформаційного забезпечення аналізу міграційних процесів та напрямків його вдосконалення // Проблеми міграції. – 1998. – № 1. – С. 17–22

8. Всеукраїнський перепис населення 2001 року / Держкомстат України, Наук. ред. Н.О. Парфенцева. – К., 1992. – 168 с.

9. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи. / За ред. О.В.Позняка. – Умань, 2007. – 276 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.netref.ru/nacionalena-akademiya-nauk-ukrayini-institut-demografiyi-ta-so.html

10. Бутко М., Мурашко М. Регіон у дзеркалі державного управління // Віче. 1996. № 8. С. 42–48

11. Курс демографии / Под ред. А.Я. Боярского. – М., Статистика, 1967. – С. 109–110.

12. Романюк М.Д. Трудові міграції населення регіону та особливості їх регулювання за умов перехідної економіки (на прикладі Галичини) // Демографічні дослідження. Вип. 20. – К., 1998. – С. 194–209

13. Хомра О.У. Орієнтація сільського населення України на працю за кордоном // Демографічні дослідження. Вип.. 18. – К.: Ін-т економіки НАН України, 1996. – С. 130–142

14. Офіційний сайт ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unstats.un.org/unsd/demographic/sconcerns/migration/migr2.htm

15. Статистика международной миграции. Практическое руководство для стран Восточной Европы и Центральной Азии. – ООН, 2011. – С.70.

16. Regulation (EC) No 862/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on Community statistics on migration and international protection and repealing Council Regulation (EEC) No 311/76 on the compilation of statistics on foreign workers [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eur-lex.europa.eu/legal-

17. Васильченко В., Петрова Т. Потрібна самостійна міграційна політика // Віче. – 1997. – № 7. – С. 70–77